
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРУ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМ. М.Т. РИЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА
ПОБУТУ УКРАЇНИ

“НА СТОРОЖІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ
КУЛЬТУРИ”

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

КИЇВ

2008

УДК 39 (477)
ББК 63.5 (4 УКР)
Н 12

Друкується за рішенням Вченої Ради Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

Редакційна колегія:

Г. Скрипник, академік НАН України (головний редактор),
М. Ходаківський, Т. Василенко (упорядники текстів),
П. Тронько, академік НАН України,
П. Толочко, академік НАН України

Рецензенти: С. Серeda, Г. Бондаренко

Редагування та коректура: Н. Ващенко, Т. Зубрицька, О. Ковальова, В. Лузан, Л.
Мокрицька, Л. Щириця

Редактор-координатор: Н. Гордієнко

Оператори: І. Матвєєва

Верстка: Т. Дьоміна

В збірнику порушені проблеми збереження, автентичності пам'яток народної культури, досвід зберігання музейних колекцій, їх реставрації та популяризації.

Збірник розрахований для етнологів, краєзнавців, вчителів, студентів, працівників культури, усіх, хто цікавиться культурою та побутом українського народу.

Видання підготовлене Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського та Національним музеєм народної архітектури та побуту України.

ISBN 996-02-3517-8

© Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М. Т. Рильського, 2008

© Національний музей народної архітектури та побуту
України, 2008

ДО ПИТАННЯ ЧУМАЦТВА НА ЗВЕНИГОРОДСЬКІНІ

Надія Зяблюк (м. Київ)

Необхідність дослідження явища чумацтва як одного з найдавніших та найважливіших після землеробства і тваринництва занять українців зумовлена передовсім проблемою розвитку експозиції Музею народної архітектури та побуту НАН України. Ідея створення у Музеї садиби чумака зародилася невдовзі після заснування скансену, оскільки неможливо уявити життя певного етносу без розуміння його занять, ремесел, промислів. А чумацтво – унікальне явище в історії України, зумовлене традиціями демократичного укладу нашого народу. Воно не має аналогів у поліетнічній культурі світу.

Появу чумацтва зумовила відсутність на значній території України одного з найнеобхідніших продуктів споживання – солі. Відомо, що її нестача в їжі спричиняє небезпечні захворювання в організмі людей і тварин. Сіль застосовується і в багатьох промислових та медичній сферах. Цей продукт і риба були основними товарами чумацької торгівлі, але не єдиними.

Цікавою є етимологія слів “чумак”, “соленик”, “прасол”, “уходник”, “коломіць”. Так називали людей, що займалися торгово-перевізним промислом – своєрідним феноменом народного купецтва.

Колискою чумацтва, на наш погляд, були густозаселені території Наддніпрянщини, де існував великий попит на сіль, та Прикарпаття, де добували сіль ще в епоху неоліту. Згодом промисел поширився усією Україною. Важко переоцінити роль чумацтва в процесі творення української нації; у формуванні єдиного культурного та економічного простору в період бездержавності; в налагодженні зв'язків як між різними регіонами України, так і з іншими країнами.

Батьківщина Тараса Шевченка – Звенигородщина – була значним осередком чумацтва протягом багатьох

століть. Тут займалися цим промислом аж до поч. ХХ ст. Чумаки мешкали в кожному селі та містечку. Були навіть села, повністю чумацькі¹. Виникло чумацтво на згаданих землях ще раніше, аніж козацтво, а, можливо, й водночас. Проте це питання потребує окремого дослідження. Про існування на Звенигородщині чумацтва в сиву давнину та за часів Київської Русі свідчать як писемні джерела², так і пам'ятки народної творчості (обрядові пісні, перекази, легенди, ритуальний танець “чумак” тощо). Наведемо фрагменти обрядових пісень, записаних від звенигородського населення:

Ой як зйду, пізно з вечора [...],
Возрадується весь звір у полі [...],
Весь звір у полі, чумак в дорозі,
Славин їси, Славин їси,
Наш Христе – Цару, на нибиси³.

(Колядка)

Ой зоре, зоре вечірняя лихая!
З ким ти, дівко, перед вечором стояла?
Я з тобою, чумаченьку, з тобою,
Під зеленою, рясенькою вербою⁴[...]

(Веснянка)

За народними переказами, навіть князь Володимир чумакував, і віру християнську запізнав також разом із чумаками: “Ладимір був найбагатший чумак. Він спочатку й сам із валкою ходив у дорогу, а потім, як уже розбагатів, що мав аж сорок-сороків волів, що престав сам ходити, а посилав понятих чумаків... Кажуть, що й наша віра пішла з чумаків. Вона-то десь була, а тільки що не в нас, а чумаки їздили по світі, то й цю віру знайшли...”⁵

Варто згадати й танець “чумак” із приспівуванням, котрий був поширений на Звенигородщині⁶.

Саме пам'ятки народної творчості дали підставу багатьом дослідникам історії вважати купецькі каравани доби

Київської Русі чумацькими валками⁷.

За писемними джерелами XIII ст., сіль на Київщину завозилася як із Прикарпаття⁸, так і з Криму. Вже тоді чумаки подорожували критими возами, в які були запряжені воли⁹.

Непростою була доля чумацтва, впродовж свого існування воно переживало й митарства, й розквіт, і занепад. Підтримувалося чумацтво насамперед зусиллям основних народних верств (козацтва, міщанства, селянства), поза як держави, котрі володіли українськими землями, не були зацікавлені в розвитку торгівлі на цій території.

Литовсько-руський і литовсько-польський періоди (XIV–XVI ст.) були доволі сприятливими для чумацького промислу. В цей час виникають ярмарки, формуються центри торгівлі, здобувають магдебурзьке право міста, українські товари виходять на європейські ринки¹⁰. Тож для чумацтва створено якнайсприятливіші умови.

За козацької доби (XVI – кін. XVIII ст.) на тлі загальнонаціонального піднесення Наддніпрянщина стає головним центром чумацького промислу.

У Крим чумаки возили хліб, хутро, олію, полотно, тютюн, залізо, точильний камінь, а з Криму – сіль, вино, сап'янову шкіру, повсть тощо. Із Туреччини вони вже постачали килими, вироби з бавовни, шовк, зброю тощо¹¹.

Складним як для чумацтва, так і для всієї економіки та торгівлі України був період Російської імперії (XVIII–XIX ст.), зокрема: відміна українського самоврядування, позбавлення міст магдебурзького права, ліквідація козацтва, остаточне закріпачення селянства, руйнування зв'язків із західноєвропейськими ринками, примусове утримання російських військ тощо¹².

Із кін. XVIII ст. і протягом XIX ст. чумацький промисел зазнає великих змін і перетворень: від торгово-перевізницького до суто перевізницького способу та аж до повного занепаду з появою залізниць. Ці зміни зумовлювалися багатьма чинниками: приєднанням Правобережної України до Росії; звільненням Південної України від

турецько-татарського панування та інтенсивне освоєння цих територій; розбудова чорноморсько-азовських портових міст (Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь); відмова від постачання галицької солі; значне зростання цін на сіль, рибу тощо.

За таких умов виникає нова сфера чумацького промислу – перевізництво. Чумаки, особливо менш заможні, за плату перевозять чужі вантажі. В першій пол. XIX ст. вони постачають, наприклад, дві третини з усієї кількості хліба, яка потрапляла в Одеський порт.

Видозмінюється і форма організації чумацького промислу – валка. Зникають чотирьох- та шестиволові мажі (сіль продається уже пудами, а не мажами). Крім хліба, чумаки везуть з України лляне насіння, вовну, сало, спирт, горілку, лісоматеріали, прядиво, віск, мед, смолу, поташ, дьоготь тощо¹³.

Розвиток і занепад чумацького промислу в XIX ст., його етнографічні особливості вимагають якнайретельнішого дослідження, бо цей період ще можна презентувати в експозиції Музею, оскільки предмети матеріальної культури давніших часів майже не вціліли.

До того ж чумацтво XIX ст. було поширеною темою в літературі, а його побутування на Звенигородщині в цей період пов'язане також із життям і творчістю Тараса Шевченка.

Після наполеонівських походів (поч. XIX ст.) у Європі швидко зростає попит на український хліб. Чумаки з лісостепу та степу постачають до чорноморсько-азовських портів, а найбільше – до Одеси, мільйони пудів українського зерна¹⁴. Везли з поміщицьких маєтків здебільшого пшеницю. У процесі було задіяно приблизно 500–800 тис. парноволівих маж¹⁵. Із Київщини у 1833 р. відправлено 300 тис. четвертей зерна, а в 1847-му – понад мільйон¹⁶. Із Звенигородського повіту в 1847 р. доставлено до Одеси понад 60 тис. четвертей зерна, в тому числі – 53 тис. пшениці¹⁷. У сер. XIX ст. на Київщині проживало приблизно 17500 чумаків, що мали в господарстві майже 70 тис. пар

волів¹⁸.

Люди цієї професії обслуговували також численні ярмарки. Туди прибували тисячі возів із сіллю, рибою, вином, горілкою, шкірою тощо.

Підтримували чумаки й місцевих виробників. Вирушаючи по сіль та рибу на південь, вони брали на продаж вироби ремісників, зокрема керамічний та дерев'яний посуд. Тож чумацький промисел відігравав неабияку роль у економічному житті українців. Та з розвитком в Україні вугільної та машинобудівної промисловості в другій пол. XIX ст. актуальною стає проблема швидкого та дешевого транспортування. Із прокладенням залізничної лінії Балта–Одеса (1869), Київ–Жмеринка–Балта (1870) чумацтво занепадає і лише де-не-де зберігається до кін. XIX – поч. XX ст.

На Звенигородщині промисел із появою уманських гілок залізниці від містечка Шполи до станції Вапнярка (1892) помітно скорочується, а згодом і цілком зникає. Дехто ще продовжує возити сіль із Херсонщини, але більшість займається виключно переміщенням вантажів до залізничних станцій¹⁹.

Зробивши невеликий історичний екскурс, розглянемо етнографічні особливості зазначеного промислу на Звенигородщині. Та найперше – про Тараса Шевченка і чумацтво.

Відомо, що батько Тараса Шевченка, Григорій, чумакував і возив до Одеси зерно. Через с. Керелівку (тепер Шевченкове) пролягав чумацький шлях. Сам поет згадував, що його батько з братом Микитою бували в Одесі²⁰. Десь року 1824 малий Тарас подорожує разом із батьком. Можливо, той хотів звільнити сина хоч на якийсь час від лихої мачухи, а, можливо, заохотити до чумацтва. Та, очевидно, Тарас подорожував не більше двох разів, бо навесні 1825 р. Григорій помирає на 47 році життя²¹. Чумакування Григорія Шевченка, на наш погляд, було однією із форм панщини. У той час перевезення хліба або інших вантажів вагою 33 пуди парою волів на відстань 20 верств доброї дороги зараховували за день пан-

щини²². Чумаків-кріпаків посиляли здебільшого перевозити вантажі на відстань до 200 верств від маєтку. Тривалі ж перевезення хліба в Одесу здійснювалися за окрему плату за домовленістю²³. Так, у 1845 р. за переміщення вантажів на відстань 10 верств платили по 20 копійок сріблом²⁴. За продаж одного возу привезеної солі чумаки Звенигородського повіту (1840 рр.) одержували чистого прибутку понад 16 рублів²⁵.

Григорій Шевченко зазначався в документах тягловим господарем, себто таким, що мав не менше однієї пари волів, які використовувались для роботи на поміщика. Такий селянин наділявся землею (півтори десятини на садибу та город, шість десятин орної). Господарство, що нараховувало чотири воли, отримувало чотири десятини землі на садибу, город і конопляник та орної вісімнадцять десятин у три поля²⁶.

Чумакувати своїми волами могли собі дозволити лише заможні селяни. Пара рослих міцних волів сірої чи голубої масті із великими рогами (подорожували тільки такими волами) коштувала від 80–120 до 200–250 карбованців сріблом²⁷. Отже, щоб стати чумаком, потрібно було мати у своєму розпорядженні значні кошти на придбання волів, мажів, реманенту, різних товарів для продажу, закупівлі солі, риби, інших товарів. Чумаки мусили компенсувати ці витрати та отримати певний прибуток за свою нелегку працю. То чи справді такою бідною була родина Тараса Шевченка? Чи мають право на існування міфи про гіркі злидні? Про те, що це не так, вже свідчать розміри садиб батьків Шевченка та його рідних, зокрема на колишньому обійсті брата поета, Йосипа, зараз розміщуються чотири чималі дворища²⁸.

Тож, батьки й діди Тараса Шевченка не були ані бідними, ані неосвіченими.

Прадід поета по батькові, Андрій, що осів у Керелівці після Полтавської битви, ймовірно, був козаком²⁹. Дід Іван, теж по батькові, – письменний та бувалий чоловік, знав багато історичних дум

і пісень, був чудовим оповідачем, брав активну участь у гайдамацькому русі. Батько Тараса – теж грамотний і майстровитий чоловік: знався на ковальстві (в Моринцях, де мешкала тоді родина Шевченків, у садибі Копія, була кузня, у якій працював Григорій), стельмахував, займався садівництвом і землеробством, любив книжки, щонеділі читав для домашніх “Житіє святих”³⁰. А те, що він ще й чумакував, лише доводить: цим промислом могли займатися лише енергійні та кмітливі господарі.

Ніколи, за жодних обставин, Тарас Григорович Шевченко не почувався кріпаком ні в житті, ні у творчості. Не почувалися упослідженими кріпаками й члени великої родини Шевченків, яка була підступно закріпачена (як і багато керелівців) й передана у власність зрусіфікованого німця Василя Енгельгардта, далекого родича Потьомкіна, всесильного фаворита цариці Катерини. Дуже влучно зазначив Євген Маланюк: “Наш-бо селянин, двигаючи на собі почесний тягар вікових національних обов’язків і будучи фактично спадкоємцем періодично відмираючої шляхти, є, може, найбільшим аристократом серед селянства Європи”³¹.

Мати Тараса – Катерина Бойко – розумна і лагідна жінка, знала безліч пісень і гарно малювала. Не будучи кріпачкою, вийшла заміж за кріпака Григорія з великої любові. Висловлюються думки, чи не був батько Катерини, Яків, нащадком чумаків-бойків з Прикарпаття. Тож, ще так багато залишається недосліджених моментів у історії родоводу Т. Г. Шевченка.

Звісно, що для самодостатнього Григорія чумакування було не лише повинністю. А для його сина – майбутнього великого поета та художника, дитячі враження від подорожей з батьком стали глибинними і незабутніми, адже тоді він пізнавав світ. Тарасові, який виростав серед високих пагорбів, глибоких ярів-байраків, зелених лісів і садків, розкішних водоймищ, раптом відкрився безмірний, неосяжний степ. Степ, де скрізь панувала воля, де стелився широкий чумацький шлях і під ногами,

і над головою. А на шляху тому чумацькі валки: сила-силенна круторогих волів, і вози риплять, і мережані ярма скриплять. А біля них – поважні, кремезні, загартовані чумаки. Люди, які в той час свято берегли прадавні традиції, втілювали найкращі хліборобські та козацькі риси – жертвне служіння громаді, захист знедолених, чесність, справедливість, готовність подолати будь-які труднощі, безмежну любов до рідної землі.

Для Шевченка чумакування було не лише спогадом з минулого, бо там він вперше відчув себе справді вільним, гідним, рівним серед рівних, володарем життя. І вже ніколи не сприймав і не мирився з неповажним, несправедливим ставленням до себе та собі подібних.

Розповіді дідуся і батька, спілкування з чумаками, які бачили Великий Луг і Січ-Матір та берегли в пам’яті перекази про козацьку звиягу, мало неабиякий вплив на формування такої та незалежної натури Тараса. Шевченко присвятив чумацтву чимало своїх поетичних (“Чума”, “Неначе степом чумаки”, “Наймичка”, “Ой не п’ються пивамеди”), прозових (повість “Наймичка”), художніх (“Чумаки серед могил”, “Коло Седнева”) творів.

Захоплювався також поет чумацькими піснями: записував їх і чудово виконував, адже мав красивий, незвичайного тембру, голос. Особливо любив пісні “Ой хто лиха не знає”, “У Києві на ринку” тощо. Українські народні пісні, зокрема й чумацькі, допомогли Шевченкові в період заслання. Саме тоді ним були написані твори, що стосуються чумацтва.

Серед багатьох літературних джерел XIX ст. про згадний промисел, на наш погляд, немає твору з кращим і детальнішим описом чумацької садиби, аніж повість Шевченка “Наймичка”. Для Тараса Григоровича як спостережливого етнографа будь-яка складова побуту мала неабияку вагу. Тож у “Наймичці” в основу описів саду, господарських будівель покладені спогади Шевченка, що стосуються рідного села та батьківської оселі.

На жаль, Шевченко не встиг здійснити своєї мрії – написати ґрунтовну працю з історії України, бо зібраний ним фактологічний матеріал зник під час арешту³². За своїм змістом це була б неоціненна праця, зважаючи на вислів Тараса Григоровича: “Історія мого життя становить історію моєї Батьківщини”, а також те, якої ваги у вивченні історії він надавав народнопоетичній творчості: “Наша пісня, наша дума не вмере, не загине, от де, люде, наша слава, слава України”³³.

Збереженню пам’яті про чумаків Звенигородщини та їхнього промислу ще раз посприяла доля у 20-х рр. XX ст. Тоді члени Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН) – С. Терещенко, А. Димінський, В. Білий – зібрали на батьківщині Шевченка унікальні системні етнографічні відомості – спогади від ще живих чумаків та їхніх нащадків³⁴.

Великий внесок у дослідження чумацтва Звенигородщини зробила Софія Терещенко. Вона не лише детально описала побут (житло, одяг, їжу) і звичаї чумаків, а й зробила замальовки пам’яток промислу (возів, будівель, чумацького табору тощо)³⁵. Страшною була доля дослідниці та інших членів Етнографічної комісії. Всі вони були репресовані радянським тоталітарним режимом³⁶.

Трагічно склалися і долі самих чумаків та їх родин. Оскільки вони були найзаможнішою і національно найсвідомішою верствою українського суспільства, комуністична влада знищувала їх не лише фізично (шляхом розкуркулення, голодоморів, репресій тощо), а й прагла викоринити саму пам’ять про них.

Бажаючи відшукати бодай якісь відомості про чумацький промисел, що занепав понад сто років тому, ми відвідали Звенигородщину, села, де записувала спогади чумаків С. Терещенко.

Оскільки збігло немало часу, хотілося з’ясувати: що саме збереглося в пам’яті місцевих мешканців про чумацтво, чи живуть там їх нащадки, чи існують прізвища, пов’язані з чумацтвом, чи не втрачені чумацькі пісні, перекази тощо.

А ще були сподівання віднайти бодай

щось із пам’яток матеріальної культури чумацького промислу (мережані ярма, дорожній інвентар, дерев’яний посуд, важниці, мазниці, люльки тощо) або ж речі, які б характеризували домашній побут людей цієї професії (хати, меблі, посуд, одяг, декоративна і художня тканина, народний живопис тощо), адже саме етнографічні експонати дають нам можливість збагнути рівень культурних потреб людини, етику й естетику її життя.

Побут переважної більшості чумаків майже не відрізнявся від побуту селян-хліборобів. Однак інтер’єр хати чумака, відбиваючи типові риси українського народного житла, все ж має особливості, пов’язані з характером промислу та зумовленим ним способом життя. Так, у чумацькій оселі знаходилися речі мануфактурного виробництва та іноземного походження, привезені з численних ярмарок та далеких мандрівок, а також зброя, дорожній інвентар тощо.

Чумаки здебільшого були освіченими, вміли і любили грати на музичних інструментах (сопілці, скрипці, басі, бубоні), захоплювалися живописом. А тому їхні сім’ї мали книжки, музичні інструменти, багато ікон, серед них – і писані на висушеній рибі (камбалі), портрети, картинки тощо. А ще – чимало дерев’яних речей, прикрашених різьбленням (одне з улюблених занять чумаків).

У чумацькій садибі знаходилися предмети, що стосувалися заняття господаря – мажі, ярма, важниці, тагани, мірки, всипища для солі, воволі шкіри, ваганки тощо. Усі ці речі та ще багато інших слід розшукати, а з деяких – виготовити копії для створення садиби чумака в Музеї.

За час короткотривалих поїздок на Звенигородщину (у села Орли, Будище, Ганжалівку, Моринці, Шевченкове, Дібрівку, Чеснівку, Озірне, Неморож) автору цієї розвідки вдалося знайти деякі відомості про чумакування у цьому краї. Зокрема, виявлено такі пам’ятки народної культури, як: дві хати, датовані другою пол. XIX ст.,

побудовані чумаками; чумацька свита; ікони на дощці; мережане ярмо; скрині; дерев'яне ліжко; стіл; пояс; рушники тощо.

Дослідження чумацького промислу на Звенигородщині не вичерпується даною розвідкою і має перспективи в майбутньому.

¹ Терещенко С. Чумаки на Звенигородщині // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К., 1931. – Вип. 2. – С. 5.

² Аристов Ф. Промышленность Древней Руси. – СПб., 1866. – С. 21, 28, 175.

³ Кримський А. Звенигородщина. Шевченкова Батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного. – К., 1930. – Ч. 1. – Вип. 1. – С. 224.

⁴ Данилевський Г. Чумаки. – К., 1992. – С. 51.

⁵ Білий В. Уваги до чумацького фольклору // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К., 1931. – Вип. 2. – С. 8.

⁶ Кримський А. Зазнач. праця. – С. 129, 300.

⁷ Рудченко І. Чумацкие народные песни. – К., 1874. – С. 2.

⁸ Києво-Печерський патерик. – Л., 1991. – С. 151–153.

⁹ Путешествия в восточные страны Вильгельма де Рубрука в лето благодати 1253. – М., 1997. – С. 901.

¹⁰ Проскурова С. Чумацтво як українське соціокультурне явище: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 9–10.

¹¹ Торгівля на Україні XIV – сер. XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 34, 78.

¹² Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1992. – С. 144–150.

¹³ Слабеев І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – К., 1964. – С. 49, 56.

¹⁴ Там само. – С. 63.

¹⁵ Ернст Ф. З учнівських років Шевченка-художника // Хроніка-2000. – 2001. – № 45–46. – С. 164.

¹⁶ Гуржій І. Розвиток товарного виробниц-

тва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С. 54.

¹⁷ Статистическое описание Киевской губернии, изданное Иваном Фундуклеем. – СПб., 1852. – Ч. 3. – С. 384.

¹⁸ Букатевич Н. Чумацтво на Україні. – О., 1928. – С. 43.

¹⁹ Диминський А. Описание чумацкого промысла Киевской губернии Звенигородского уезда Лысянской волости с Орлов с 1860 по 1892 год. // Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – К., 1931. – Вип. 2. – С. 76.

²⁰ Шевченко Т. Твори: У 6-ти т. – К., 1963. – Т. 3. – С. 177.

²¹ Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1994. – С. 24.

²² Шевченко Т. Г. в документах і матеріалах. – К., 1950. – С. 52.

²³ Статистическое описание Киевской губернии... – С. 362.

²⁴ Шевченко Т. Г. в документах і матеріалах. – ... – С. 48.

²⁵ Статистическое описание Киевской губернии... – С. 516.

²⁶ Шевченко Т. Г. в документах і матеріалах. – ... – С. 43.

²⁷ Киевские губернские ведомости. – 1856. – № 26. – С. 97.

²⁸ Дослідження Н. Зяблюк у с. Шевченкове. – 2004.

²⁹ Енджеєвич Є. Українські ночі, або Родовід генія // Шевченків край. – К., 2005. – С. 189.

³⁰ Дослідження Н. Зяблюк у с. Моринцях, 2001 р.

³¹ Маланюк Є. До справжнього Шевченка // Шевченків край. – К., 2005. – С. 272.

³² Гуржій І. Шевченко про героїчне минуле України. – К., 1964. – С. 5.

³³ Шевченко Т. Твори: В 3-х т. – К., 1961. – Т. 1. – С. 601.

³⁴ Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України ім. М. Т. Рильського. – Ф. 1, од. зб. 346, 342, 340, 338.

³⁵ Хоменко В. Тернистий шлях // Спадщина [Звенигородка]. – 2002. – С. 14.

³⁶ Проскурова С. Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1921–1931) // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 750.